

MANUSCRISELE SLAVONE DIN TIMPUL LUI ȘTEFAN CEL MARE. O NOUĂ EVALUARE *

Olimpia Mitric

Se apreciază că renașterea culturală a Moldovei, urmând etapei de consolidare a țării, a avut loc în anul 1466, anul fundării mănăstirii Putna. Drept mărturie sunt citate și Mineele copiate la mănăstirea Neamț (terminate în anul 1467) pentru mănăstirea Putna, din porunca lui Ștefan cel Mare. Din cele 12 Minee, astăzi mai sunt cunoscute șase.

În anul 1470, anul sfințirii mănăstirii Putna, se terminase munca de copiere a textelor necesare serviciului religios. În acest an, o parte din călugării caligrafi și miniaturişti de la Neamț s-au mutat la Putna punând bazele unei noi școli de cărturărie slavonă, în spiritul celei nemțene, a cărei activitate a fost întreruptă de incendiul puternic din anul 1484, care a distrus mănăstirea.

O nouă perioadă de înflorire culturală începe pe la 1487-1488, când, pe plan militar, luptele cu turcii au avut un sfârșit tragic. Acum, producțiile artistice cunosc o dezvoltare neîntreruptă; se construiesc lăcașuri de cult pe tot cuprinsul Moldovei, care sunt înzestrate apoi, conform obiceiului, cu moșii, manuscrise, broderii, obiecte de cult din metal.

Astfel, cu știrea, porunca, cheltuiala domnitorului, a fiilor săi, a unor dregători, s-au realizat din cele mai variate cărți manuscrise: cărți religioase necesare cultului (unele, precum Psaltirea sau Apostolul, au fost folosite și ca manuale de școală)¹, culegeri de texte morale specifice vieții monahale (numită literatură patristică, ca de pildă, *Cuvântările Sf. Ioan Gură de Aur*, *Scara lui Ioan Sinaitul*), *Sbornicele* cu texte diverse, mai prezente fiind legendele religioase și apocrife, dar și, de pildă, rânduieii la investirea demnitarilor bisericești și a conducătorilor statului, celebrul roman popular al Sf. Varlaam și Ioasaf; cărți juridice, precum *Sintagma (Pravila)* lui Matei Vlastaris, cea dintâi carte de legi, atât pentru viața monahală cât și pentru cea laică, prelucrată după dreptul bizantin-Nomocanonul; tot acum s-au scris prima cronică a țării, de la primul descălecat (unii istorici au stabilit și etapele elaborării cronicii: 1468-1469, 1475-1476, 1481-1486)², *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, o copie din a doua jumătate a secolului al XV-lea de pe cel mai vechi pomelnic românesc, început în anul 1407 și continuat în epoca de glorie a lui Ștefan cel Mare și mai târziu; Emil Kałuźniacki, profesor de slavistică la Cernăuți, a descoperit în Bucovina o copie slavo-română, avându-și originea aici, datată la sfârșitul secolului al XV-lea sau la începutul celui următor, după tratatul gramatical al lui C-tin Kostenețki Filosoful, Expunere pe înțeles despre litere, care a stat la baza textului versiunii prescurtate a tratatului, publicată de V. Iagič³; călugărul protopsalt Eustatie de la Putna, unul din marii cărturari ai epocii, a compus imnuri religioase originale, iar în a doua jumătate a secolului al XV-lea aici lua ființă o importantă școală muzicală sub conducerea sa; în fine, scriptoriului putnean îi datorăm primele manuscrise cu miniaturi laice din Țările Române. Este vorba de cunoscutul *Tetraevanghel*, din anul 1473, cea dintâi mare capodoperă, cu cel mai bun portret al lui Ștefan cel Mare, realizat de către călugărul Nicodim pentru mănăstirea Humor, din porunca domnitorului. Este considerat manuscrisul cu cea mai impresionantă circulație; trecând prin multe și riscante peripeții, a scăpat ca prin minune, vechiul dicton latin „Habent sua fata libelli” atestându-și, și de data aceasta, valabilitatea. Larga lui circulație a putut fi reconstituită cu ajutorul însemnărilor marginale⁴. În anul 1538, din cauza invaziei turcilor, manuscrisul, împreună cu alte bunuri valoroase, a fost trimis în Transilvania, la Ciceu. De aici, îl însoțește pe Petru Rareș, traversând Țara Românească și Peninsula Balcanică, până la Constantinopol. Este readus în țară și înapoiat mănăstirii Humor, în anul 1541. Alt moment din „viața” manuscrisului s-a consumat în anul 1653, când, se știe, Timuș Hmielnițki venind în ajutorul socrului său, Vasile Lupu, arde și pradă bisericile și mănăstirile din zonă. Mănăstirea Humor nu scapă, printre

bunurile capturate aflându-se și acest manuscris. De la cazacii lui Hmielnițki este recuperat de ostașii lui Gh. Rakoczy; apoi de la generalul Kemény este răscumpărat de Gh. Ștefan, noul voievod, și înapoiat mănăstirii, în anul 1656. După mai bine de un secol, în anul 1783, când, în urma anexării nordului Moldovei la Imperiul habsburgic, sunt expropriate și desființate toate schiturile și mănăstirile (cu excepția Putnei, Suceviței și Dragomirnei), manuscrisul a dispărut de la Humor, fiind redescoperit abia în anul 1881, la Mitropolia din Cernăuți, de către episcopul Melchisedec Ștefănescu, care înștiințează Academia Română. În anii următori, este împrumutat Academiei pentru cercetare. Este restituit Mitropoliei, pentru că în anul 1937 îl întâlnim înregistrat în Muzeul arhiepiscopozan din Cernăuți. Din fericire, în anii 1940-1948, a fost pus la adăpost, ajungând, între alte obiecte de preț din acest muzeu, la mănăstirea Dragomirna. Cu prilejul aniversării a 500 de ani de la urcarea lui Ștefan cel Mare pe tronul Moldovei, în anul 1957, este expus în muzeul mănăstirii Putna. În anul 1971, este luat în custodie la Muzeul Național de Istorie a României, unde se păstrează și în prezent, iar Muzeul mănăstirii Putna și Muzeul Județean de istorie din Suceava expun facsimile manuale cu miniatura ce-l reprezintă pe Ștefan cel Mare.

Mai puțin cunoscut, cel de-al doilea manuscris este *Psaltirea*, din anul 1498, dăruită Episcopiei ortodoxe de la Munkács, sub a cărei ascultare se aflau și români. Astăzi se păstrează la Muzeul de Etnografie din Ujgorod. În acest caz, avem de-a face cu cel mai vechi portret de dregător român, portretul logofătului Ioan Tăutu, realizat sub influența miniaturii din manuscrisul anterior. Asemănarea acestui portret cu cel mural al logofătului de la biserica din Bălinești, ctitoria sa, nu poate fi pusă la îndoială. Miniatura îl reprezintă pe Iisus șezând pe tron; în mâna stângă ține o carte și cu dreapta binecuvintează două persoane care-i stau la picioare. Una, în genunchi, în mantie lungă, de blană cafenie, oferă mântuitorului cartea închisă. Alături, regele David cu lira pe umăr. Dedesubtul personajului în genunchi se află textul în slavonă: Primește, Doamne, ofranda robului tău Ion logofătul⁵.

La modul general, manuscrisele noastre sunt superioare celorlalte manuscrise slavone ale vremii, potrivit constatărilor unor slaviști care le-au cercetat; se disting prin ornamentica (frontispiciile) bogată și miniaturile de influență bizantină, ce excelează prin culori vii și grația desenului. De pildă, A.I. Jacimirskij aprecia, prin 1904-1905: „În a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, stilul moldovenesc predomină și în manuscrisele rusești, dar aici totul este oarecum țipător și mângâlit și ornamentațiile rusești stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldovenești, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori și ierarhi și care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise”⁶.

În lucrarea sa de referință, prima de acest tip, **Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare** (publicată în anul 1943)⁷, teza sa de doctorat susținută în anul 1943, la Facultatea de Filosofie și Litere din București, din al cărei titlu ne-am inspirat și noi, Emil Turdeanu descrie 47 de manuscrise cunoscute până atunci; 42 sunt contribuții proprii, iar celelalte 5 sunt preluate din volumele semnate de D. Dan⁸, E. A. Kozak⁹, A.I. Jacimirskij¹⁰. Cercetările slavistului privind această perioadă au continuat, astfel că Repertoriile prezentate în continuare vor cuprinde și contribuțiile sale ulterioare.

Repertoriul monumentelor și obiectelor din timpul lui Ștefan cel Mare (din anul 1959), în capitolul Miniaturi și manuscrise, semnat de Mihai Berza, ne face cunoscute 59 de manuscrise, 34 păstrându-se în biblioteci din țară, altele 25 ajungând în diferite biblioteci și arhive străine, cele mai multe fiind descoperite la Moscova și Sanct Petersburg.

În următorul volum consacrat moștenirii culturale din această perioadă, **Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare** (din anul 1964), în studiul Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărișescu la Muzeul istoric din Moscova, M. Berza prezintă pe larg trei manuscrise realizate de acest artist la Neamț; cu această ocazie, publică pentru prima oară însemnarea (din primul manuscris, din anul 1491) ce confirmă și clarifică problema coregenței voievodului Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, la porunca căruia s-a realizat manuscrisul.

În anul 1962, văd lumina tiparului studiul și catalogul (din păcate incomplet, fără redarea titlurilor și însemnărilor în limba slavonă) lui Paulin Popescu, **Manuscrise slave din mănăstirea Putna**¹¹, în care sunt descrise toate manuscrisele slavone păstrate la mănăstirea Putna. Folosindu-se de studiul filigranelor în datarea manuscriselor, autorul precizează: „...patrimoniul cultural al perioadei lui Ștefan cel Mare va fi sporit cu circa 20 de titluri noi, care se adaugă celor înregistrate anterior”¹².

După deplasările de studii întreprinse în Transilvania și Banat, Ioan Iufu publică, în anul 1963, lucrarea **Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania și Banat**, unde face cunoscute pentru prima oară 98 de manuscrise¹³. Cu această ocazie, la p. 460, descrie 4 manuscrise, astăzi proprietatea Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj Napoca: Slujba, viața și paraclisul Sf. Ilie - lucrare originală, creație a unui cărturar român, neîntâlnită în literatura slavă, și 3 Minee, toate aparținând cândva mănăstirii Sf. Ilie de lângă Suceava (ctitoria lui Ștefan cel Mare, contemporană cu Voroneț), păstrate o vreme și în Muzeul mitropolitan din Cernăuți. Le considerăm ca aparținând perioadei de domnie a lui Ștefan cel Mare. După tradiție, bisericile reședință a episcopilor din Feleac și Vad au fost construite de Ștefan cel Mare. Pe lângă Tetraevanghelul (din anul 1488) ferecat de vistiernicul Isac, în anul 1489, "pentru mitropolia din Feleac" (din care în prezent se păstrează numai ferecătura), acest locaș a mai fost în posesia unui Liturghier slavon, din anul 1481 (acum în proprietatea aceleiași Biblioteci din Cluj), ce provine dintr-un atelier de miniaturiști din Moldova.

Cercetarea manuscriselor din Transilvania a fost reluată de Chiril Pistrui, pe parcursul mai multor ani. În studiul de sinteză (catalog) descrie **101 manuscrise slave din Transilvania**¹⁴.

În anul 1979 (în volumul **Cultură și literatură română veche în context european**. București), prof. G. Mihăilă a editat Panegiricul împăraților Constantin și Elena, opera episcopului Eftimie al Târnovei, într-o versiune necunoscută bibliografiei de specialitate, din cel mai vechi manuscris păstrat, un Sbornic, scris în medio-bulgară, de către ieromonahul Iacov de la Putna, în anul 1474, la porunca lui Ștefan cel Mare.

Un instrument de lucru prețios pentru toți cei interesați de vechea literatură română în limba slavonă este repertoriul **Manuscrise de origine românească din colecții străine** (din anul 1986) alcătuit de Radu Constantinescu. Trecând în revistă fiecare manuscris repertoriat cu bibliografia respectivă, am constatat că autorul face cunoscute un număr de 23 manuscrise noi din perioada lui Ștefan cel Mare, manuscrise datate și localizate, neincluse în vechiul Repertoriu. Ele se păstrează în: Biblioteca Națională din Sofia (1 manuscris, nr. 62 în repertoriu), Mănăstirea Hilandar din Muntele Athos (4 manuscrise, nr. 154, 163, 174, 183), Biblioteca Națională din Varșovia (1 manuscris, nr. 331), Biblioteca Pierpont Morgan din New York (1 manuscris, nr. 338), Biblioteca Muzeului Palatului Top-Kapu din Istanbul (1 manuscris, nr. 339), Biblioteca Publică de Stat din Sanct Petersburg (2 manuscrise, nr. 409, 447), Biblioteca Unională din Moscova (10 manuscrise, nr. 471, 496, 505, 511, 512, 513, 551, 563, 569, 574), Muzeul istoric din Moscova (2 manuscrise, nr. 649, 655), Biblioteca Academiei din Lvov (1 manuscris, nr. 809).

În sfârșit, în anul 1988, Claudiu Paradais publică, în condiții grafice deosebite, un impresionant volum (**Comori ale spiritualității românești la Putna**), în paginile căruia (pp. 343-486), se reia descrierea tuturor manuscriselor din biblioteca mănăstirii, inclusiv a celor ștefaniene. De data aceasta, descrierile sunt însoțite de multe reproduceri color, iar bibliografia aferentă fiecărui manuscris pare a fi exhaustivă.

Așadar, ne-am folosit de acest prilej pentru a înfățișa, succint, importanța și diversitatea tematică a manuscriselor aparținând perioadei de domnie a lui Ștefan cel Mare, precum și contribuțiile cele mai importante ale cercetătorilor români privind aceste manuscrise slavone de redacție românească, păstrate astăzi în biblioteci și arhive românești și străine. Ei au introdus în circuitul științific, de-a lungul timpului, un număr de circa 106 manuscrise, adevărate monumente de literatură și limbă. După cum se știe, mai există în țară fonduri și colecții care n-au fost încă studiate, de aceea nu este exclus ca și în viitor să fie aduse la lumină și alte mărturii scrise ale acestei mari epoci de cultură.

Résumé

L'ouvrage ci-joint - dont le texte de la communication présenté au Symposion national commémoratif "Étienne le Grand et Saint dans la conscience des Roumains", organisée par la Faculté d'Histoire de l'Université "Étienne le Grand" de Suceava, en juillet 2004 - présente deux parties. Dans la première partie, l'auteur souligne l'importance et la diversité thématique des manuscrits élaborés pendant le regne d'Étienne le Grand, avec plusieurs exemples.

Dans la deuxième partie, on a la possibilité de connaître les moments les plus importants de l'évolution de la recherche de ces manuscrits, gardés aujourd'hui en bibliothèques et archives roumaines ou étrangères. Il y en a approximatif 106 manuscrits slavons, monuments de littérature et de langue et en même temps témoignages d'une grande époque de culture.

NOTE:

* Lucrarea de față reprezintă textul comunicării susținute la Simpozionul Național „Ștefan cel Mare și Sfânt în conștiința românilor”, din 1 iulie 2004, organizat de Catedra de Istorie a Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava.

1. Constantin Turcu, *Literatura bisericească în timpul lui Ștefan cel Mare*, în MMS, 1996, nr. 7-8, pp. 550-556.
2. Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare, Iași, 1983, pp. 39-46; Ștefan Andreescu, *Cronica lui Ștefan cel Mare și înțelesurile unei întreruperi*, în RITL, 1983, 31, nr.4, pp. 68-72.
3. *Rassuždenie južnoslavjanskoj i ruskoj stariny o cerkovnoslavjanskom jazyke*, în Issledovanija po ruskomu jazyku, t.I, pp. 517-555. După Jiva Milin, *Din istoricul cercetării manuscriselor slavo-române*, în "Romanoslavica", XXVIII, 1990, pp. 194-195.
4. Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981, pp. 89-97.
5. După prof. Carmen Ghica, *Vel logofătul Ioan Tăutu, cea mai veche miniatură a unui dregător*, în SCIA, seria Artă plastică, t. 15, nr.1, 1968, pp. 114-117. Se pot remarca reproducerile de bună calitate.
6. În *Grigorie Țamblac*, St. Petersburg, 1904, p. 386. După N.Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, ediția a II-a, București, 1980, p. 34.
7. În „Cercetări literare” V, București, 1943, pp. 99-240; reeditată în Emil Turdeanu, *Oameni și cărți de altădată*, I, București, 1997, pp. 25-167, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely. Note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei.
8. D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, pp. 69-81.
9. Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Wien, 1903, pp. 70-72.
10. Dintre lucrări, amintim: *Iz istorii slavjanskoj pis'mennosti v" Moldavii i Valahii XV-XVII vv.*, în colecția Pamjatniki drevnej pis'menosti i iskusstva, CLXII, St. Petersburg, 1906; Idem, *Slavjanskija rukopisi Njameckago monastyrja v" Rumynii*, în Drevnosti. Trudy slavjanskoj kommissii Imperatorskago Moskovskago arheologičeskago obščestva, Moskova, II (1898); Idem, *Slavjanskije i russkie rukopisi rumynskih bibliotek*, St. Petersburg, 1905.
11. În BOR, 1962, nr. 1-2, pp. 105- 145; nr. 7-8, pp. 688-711.
12. În BOR, 1962, nr. 7-8, p. 710.
13. În „Romanoslavica”, București, VIII, 1963, pp. 451-468.
14. În BOR, 1978, nr. 1-2, pp. 127-148; nr. 3-4, pp. 303-310; nr. 5-6, pp.608-624; 1979, nr. 3-4, pp. 531-562; 1981, nr. 1-2, pp. 123-130; nr. 5-6, pp. 643-653.